

Ігор КОЛЯДА,
професор кафедри методики
навчання суспільних дисциплін
і гендерної освіти
Національного педагогічного
університету
ім. М. П. Драгоманова,
доктор історичних наук

Методика вивчення теми «Модернізація суспільного та повсякденного життя Наддніпрянщини на початку ХХ ст.» Історія України. 10 клас

Мета: охарактеризувати особливості модернізації суспільного та повсякденного життя Наддніпрянської України на початку ХХ ст.

Цільові завдання:

- висвітлити особливості активізації урбанізаційних процесів Наддніпрянщини на початку ХХ ст.;
- проаналізувати розвиток торгівлі на початку ХХ ст.;
- визначити характерні особливості повсякденного життя та соціальної структури українського суспільства в умовах становлення індустріального суспільства;
- розкрити зміст понять: урбанізація, аукціон, ярмарок, біржа тощо;
- на основі сформованого уміння працювати з підручником, користуючись хрестоматією, енциклопедичними довідниками, книжкою для читання, розвивати уміння узагальнювати, аргументувати свій погляд на поставлену проблему, аналізувати першоджерела.

Очікуваний результат.

Після вивчення теми учні зможуть:

- розкривати перебіг модернізаційних процесів у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.;
- вживати й тлумачити історичні терміни і поняття;
- виконувати аналітичні завдання та вправи, у яких потрібно висловлювати судження, доводити свою правоту на основі фактів та логічних умовиводів з розкриттям причинно-наслідкових зв'язків.

Тип уроку: комбінований.

Хід уроку

І. Перевірка домашнього завдання.

Перевірку засвоєння матеріалу попередньої теми уроку вчитель розпочинає з *перевірки навичок роботи учнів з настінною картою*, запропонувавши показати на карті основні промислово розвинуті регіони Наддніпрянщини початку ХХ ст. (Донецький, Криворізький, Нікопольський та ін.). Додатково вчитель має запропонувати учням визначити господарську спеціалізацію кожного показаного регіону.

Рівень засвоєння, а найголовніше розуміння матеріалу минулого уроку вчитель може перевірити за-

стосуванням *інтерактивної технології — метод ПРЭС*. Цей метод дає учням можливість висловити й пояснити власну думку з дискусійного питання.

Учитель пропонує учням висловити власну думку щодо погляду лідера російських марксистів (більшовиків) В. Ульянова (Леніна) на економічну кризу в Російській імперії на початку ХХ ст.:

«У Росії взагалі вплив кризи незмірно дужчий, ніж у будь-якій іншій країні. До застою в промисловості долучається у нас голодування селян. Безробітних робітників висилають з міст у села, але куди висилатимуть безробітних селян? Висиланням робітників хочуть очистити від неспокійного народу міста, але, може, висланим удасться пробудити хоч частину селян від їх вікової покірності і підняти їх на проголошення не самих тільки просьб, а й вимог? Робітників і селян зближує тепер не тільки безробіття й голод, а також і той поліцейський гніт, який позбавляє робітників можливості об'єднання і захисту, відбирає у селян навіть ту допомогу, що приходиться до них від доброхотних жертводавців».

Учні поділяються на кілька груп і висловлюють свої аргументи про особливості економічної кризи в Наддніпрянській Україні 1900 — 1903 рр. та її вплив на загострення соціальних суперечностей, орієнтуючись на запропоновані запитання.

ПОЗИЦІЯ.

а) Чому погоджуєтеся ви з думкою В. Леніна про більший вплив економічної кризи на життя Російської імперії, ніж в інших європейських країнах? Які були її особливості, характерні для Наддніпрянщини?

б) Які зміни відбулися в становищі соціальних верств Наддніпрянщини на початку ХХ ст.?

ОБҐРУНТУВАННЯ.

в) Визначте зв'язок між економічною кризою і загостренням соціальних суперечностей у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.

ПРИКЛАД.

г) Наведіть конкретні приклади зближення робітників і селян під час їх виступів. З'ясуйте причини цього зближення.

ВИСНОВКИ.

д) Спираючись на уривок із наведеного документа, узагальніть попередні думки.

II. Актуалізація опорних знань та мотивація діяльності.

- У процесі *бесіди за запитаннями* вчитель актуалізує знання учнів з минулого навчального року.
- Назвіть найбільші міста Наддніпрянської України наприкінці XIX ст.
 - Які нові тенденції розвитку торгівлі виникли в XIX ст. і були пов'язані з промисловим розвитком Наддніпрянщини?
 - Визначте головні зміни в соціальній структурі українського суспільства в XIX ст. З чим вони були пов'язані?
 - Як вплинули економічні реформи другої половини XIX ст. на повсякденне життя населення Наддніпрянської України?

III. Вивчення нового матеріалу.

План теми уроку.

1. Урбанізаційні процеси. Розвиток торгівлі на початку XX ст.
2. Соціальна структура та повсякденне життя українського суспільства в умовах становлення індустріального суспільства.

1. Урбанізаційні процеси.

Розвиток торгівлі на початку XX ст.

За допомогою *образного опису* вчитель висвітлює причини активізації урбанізаційних процесів Наддніпрянщини на початку XX ст. та визначає її характерні особливості.

Проілюструвати розповідь допоможе фото першого трамвая у Києві наприкінці XIX ст.

Обезземелення, пролетаризація, люмпенізація селянства спонукали сільських трударів шукати заробітків у місті — саме так розпочинався процес **урбанізації** (зростання населення міст та скорочення сільського населення).

Так, до кінця XIX ст. населення Києва подвоїлось і вже наприкінці XIX ст. становило 248 тисяч осіб, але ще істотніше змінився зовнішній вигляд міста: дерев'яні будиночки відступали перед кам'яними спорудами. З кінця 1880-х років розпочинається масова забудова Києва. У місті повторно споруджується водогін, з 1894 р. почала діяти каналізація. З 1890 р. у місті ходить кінний трамвай, а через два роки він переводиться на електротягу. З 1870 р. починаються роботи щодо встановлення широкої мережі газового освітлення. А з 1890 р. Київ освітлюється електрикою. Так зароджувався тип індустріального міста, характерних рис якого на початку XX ст. набули Одеса, Харків, Юзівка (Донецьк), Катеринослав (Дніпропетровськ) та інші.

Основним джерелом для збільшення кількості населення промислово розвинутих міст стала сільська молодь, що йшла на заробітки до міста, у нові промислові райони, на вугільні шахти, щоб заробити грошей і повернутись додому. Місто лякало, і селяни

трималися вдома до останнього. Лише крайня злиденність змушувала їх переселятись до робітничих селищ. Там, у тих робітничих селищах, у гуртожитках вони жили в надзвичайно поганих умовах, нерідко хворіли, пиячили (на селі тоді на весілля на кілька днів бралось 2–3 літри горілки, бо за столом пили завжди кругом по три-чотири чарки за вечір, хоча кухоль горілки коштував 2–3 коп.).

«...Особливо жахливі умови праці були в кузні: там вічні кіптява і дим. У снарядному цеху робітник весь забризкується і просочується мастилом, яке використовується під час роботи. Від цього мастила на обличчі і руках з'являються злоякісні прищі, що довго не загоюються. В усіх цехах там доводиться пити якусь каламуть замість води... Мити руки доводиться в якихось помиях — мильній воді для змочування металів, де плавають сало, стружки і всяка погань...» — йшлося у першотравневій листівці 1903 р.

Урбанізація — процес зростання ролі міст у розвитку суспільства, який супроводжується розширенням і розвитком міських поселень, зростанням питомої ваги міського населення.

Для вироблення в учнів уявлення про масштаби урбанізаційних процесів Наддніпрянщини на початку XX ст. учитель організовує *роботу із статистичними даними* та пропонує виконати завдання.

Населення міст Наддніпрянщини (за даними перепису 1897 р.)

Місто	Кількість населення (тис. осіб)
Одеса	403,8
Київ	247,7
Харків	174
Катеринослав (Дніпропетровськ)	112,8
Миколаїв	92
Житомир	65,9
Кременчук	63
Єлизаветград (Кіровоград)	61,5
Херсон	59
Полтава	53,7
Бердичів	53,3
Юзівка (Донецьк)	23,1
Севастополь	12

• Визначте зв'язок між процесом формування індустріального суспільства в Наддніпрянській Україні та кількістю населення в провідних містах регіону.

• Яка загальна тенденція щодо кількісного зростання міського населення спостерігалася на початку XX ст. у Наддніпрянщині?

• З'ясуйте причини прискореного збільшення населення Одеси наприкінці XIX — на початку XX ст.

Вдаючись до *стислої характеристики*, вчитель називає основні особливості розвитку торгівлі в Наддніпрянській Україні на початку XX ст.

Розвиток торгівлі в Наддніпрянщині на початку ХХ ст. характеризувався не лише наявністю ознак, притаманних їй у другій половині ХІХ ст., а й появою нових. Зокрема:

- відбувалося розширення внутрішнього ринку, що зумовлювалось формуванням індустріального суспільства в Наддніпрянщині;
- з'являються торгові біржі, зростають обсяги торгівлі;
- на початку ХХ ст. відбувається поступова зміна форм і методів торгівлі:
 - ширше почала застосовуватися оптова торгівля у формі аукціонів;
 - з будівництвом залізниць деякі ярмарки перетворювалися на міжрайонні та всеросійські;
 - розвиток залізничного транспорту поживив ярмарки;
- в українських губерніях порівняно з іншими регіонами Російської імперії швидше зростала стаціонарна торгівля;
- розвиток торгівлі сприяв розширенню банківської системи в Україні;
- зростала кооперація.

У процесі **пояснення** вчитель формує в учнів уявлення про такі поняття й терміни:

Аукціон — вид продажу товарів з публічних торгів у заздалегідь призначений час і в певному місці. Майно чи товари, виставлені на аукціон, продаються тій особі чи організації, яка запропонувала найвищу ціну.

Ярмарок — періодичні торги і місця, де відбувалася у визначений час (часто восени) оптова й роздрібна торгівля різними товарами; продавці й покупці з'їжджалися на ярмарки з різних регіонів, у тому числі й з-за кордону.

Біржа — ринок, на якому відбувається оптова торгівля товарами або цінними паперами у вигляді угод. На біржі складаються і реєструються ціни на товари і створюється курс акцій.

Після загального аналізу особливостей розвитку торгівлі в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. учителю варто перейти до більш докладного їх висвітлення з використанням запропонованої **конспективно-довідкової схеми**.

Доповненням до схеми може стати **розповідь** учителя про Харківську кам'яновугільну і залізоторгову біржу та розвиток банківської системи в Наддніпрянщині на початку ХХ ст.

У січні 1902 р. відкрилася Харківська кам'яновугільна і залізоторгова біржа. Вона була покликана до життя, з одного боку, швидким промисловим розвитком Півдня, а з другого — недостатньою оперативністю промислових підприємств у враху-

Конспективно-довідкова схема

ванні кон'юнктури ринку. З утворенням монополій ця біржа перетворюється на організацію великого торговельно-промислового капіталу. Саме через неї укладались мільйонні угоди щодо збуту кам'яного вугілля, руди, заліза. Так, тільки протягом 1905 — 1907 рр. через біржу було укладено угоди на продаж вугілля і заліза на 1 230 827, 2 279 177 і 3 430 000 крб.

Розвиток торгівлі сприяв також розширенню банківської системи в Наддніпрянській Україні. В українських губерніях діяли філії Державного банку, Селянського поземельного банку, ряд комерційних банків (Київський промисловий, Катеринославський комерційний та ін.).

2. Соціальна структура та повсякденне життя українського суспільства в умовах становлення індустріального суспільства

Питання соціальної структури та повсякденного життя українського суспільства в умовах економічної модернізації вчитель розкриває в процесі **доведення**, використовуючи **логічну схему-піраміду та схему-процес**.

Початок ХХ ст. характеризувався завершенням формування змін у соціальній структурі та повсякденному житті українського населення в умовах становлення індустріального суспільства. Про це засвідчують такі факти: перше десятиліття ХХ ст. характеризується поглибленням тих тенденцій, які почали зароджуватися ще в другій половині ХІХ ст. з початком промислового перевороту. Так, за період від кінця ХІХ ст. до початку Першої світової війни темпи розростання населення в містах були достатньо швидкими — населення Російській імперії збільшилося втричі, Новоросії — в п'ять разів (з 0,5 млн осіб до 1,5 млн). На зламі ХІХ — ХХ ст. населення імперії становило 197,6 млн осіб, тих, хто називав рідною мовою українську, налічувалося 22 млн осіб (19 %). Напередодні Першої світової війни населення України становило 36 млн осіб. Особливо зростало населення південних губерній: з 3,6 млн у 1858 р. до 8,8 млн — у 1897 р. та 13 млн — у 1914 р.

Дворянство продовжувало бути привілейованим класом і брало участь в усіх сферах державної влади. Буржуазія, посідаючи панівні позиції в промисловості і фінансовій сфері, залишалась політично безправною і, за даними перепису 1897 р., становила понад 100 тисяч україномовних осіб (не рахуючи членів їхніх сімей), які жили на прибутки капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею. Підприємцями-мільйонерами на початку століття були українські родини Терещенків, Харитоненків, Римаренків, Алчевських, Арандаренко, Панченко, Рутченко та ін.

Селяни, за тим же переписом 1897 р., становили 22 млн осіб; спостерігалось збільшення промислового пролетаріату. У 1913 р. налічувалось уже понад 750 тис. робітників. Міське населення становило 13,6 %, сільське — 86,4 %. Зростаючий пролетаріат залишався повністю безправним, погіршувалось його матеріальне становище.

Отже, за своїм соціальним складом населення Наддніпрянщини на початку ХХ ст., так само як і в другій половині ХІХ ст., поділялось на дворянство, духовенство, купецтво, буржуазію, селянство та найманих робітників.

Для характеристики соціального стану основних верств суспільства та наростаючого соціального протесту вчитель використовує **образу розповідь**.

Понаднормова праця (тривалість робочого дня становила 12–15 годин), низька зарплата, високі травматизм (на підприємствах України кількість травмованих досягала 11,5 тис. осіб на рік), численні штрафи за порушення установлених підприємцями правил та норм були причинами посилення робітничого руху. Саме робітники були соціальною опорою революційних сил: радикальних партій та організацій. Центрами робітничого руху та революційної діяльності опозиції стали промислові індустріальні міста. У відповідь на заклик ІІ Інтернаціоналу святкувати 1 Травня як день міжнародної солідарності робітників харківські соціал-демократи 1900 р. провели ряд підготовчих сходок, надрукували листівки і брошури з політичними вимогами робітників, влаштували демонстрацію на Кінній площі, в якій взяли

участь 10 тисяч робітників. Демонстранти несли червоні прапори, транспаранти з вимогами свободи слова, друку, спілок, демонстрацій і страйків, 8-годинного робочого дня, скасування надурочних робіт, обов'язкового державного страхування. Сотні демонстрантів було заарештовано. Але під натиском громадськості 2 травня заарештованих звільнили з-під варті. Це була перша перемога робітників у політичній демонстрації. Наймасовішими робітничими страйками стали робітничі виступи в умовах загальнополітичного страйку влітку 1903 р., який охопив найбільші промислові міста в Україні.

Одночасно з розгортанням робітничого руху в Україні посилювався і селянський рух. Так, у 1902 р. селянський рух у Полтавській, Харківській губернії з населенням 160 тис. осіб перетворився в масові народні повстання, що охопили понад 337 сіл. Його учасники розгромили більш як 80 поміщицьких маєтків. На придушення селянських повстань імперський уряд кинув регулярні військові частини, які влаштовували у повсталих селах прилюдні **екзекуції**. Майже тисячу чоловік було притягнуто до судової відповідальності та ув'язнено.

Активною політичною силою на початку ХХ ст. стає студентський та учнівський рух. Молодь є передовим авангардом революційної боротьби за демократизацію політичного життя в обох імперіях.

Студенти протестували проти примусових обмежень їхнього особистого життя та навчання, за розширення автономії університетів. За участь у мітингах, демонстраціях, маніфестаціях їх виключали з навчальних закладів та віддавали в солдати.

В один із січневих днів 1902 р. у газетах було опубліковано урядове розпорядження про віддання в солдати 182 студентів Київського університету за участь у студентських виступах. У відповідь розпочався загальний студентський страйк. Його учасниками стали 30 тисяч студентів 35 вищих навчальних закладів Російської імперії, у тому числі Києва, Харкова, Одеси. У 1902 р. відбувся виступ студентів Львівського університету. Вони вимагали від австро-угорських властей скасування обмежень на вільний культурний розвиток українців, права для них навчатись рідною мовою. У виступах робітників, студентів нерідко брали участь старшокласники гімназій, семінарій, реальних училищ.

Таким чином, одночасно із сталим соціальним складом населення Наддніпрянщини (дворянство, духовенство, купецтво, буржуазія, селянство та наймані робітники) та поступовим зростанням його кількості становище селянства та робітників залишалося досить складним, що призводило до соціального напруження у формі виступів, страйків, маніфестацій, демонстрацій.

У ході **пояснення** вчитель розкриває зміст поняття «екзекуція».

Екзекуція — тілесне покарання; виконання судового чи адміністративного вироку про смертну кару, тілесне покарання, стягнення боргу, податку тощо.

Учитель організовує **колективну роботу учнів над документами**, після чого пропонує їм дати відповіді на запитання.

1. «У Костянтиноградському повіті Полтавської губернії — бунт, убито управителя, бунтують кілька сіл... У Карлівці (величезний маєток герцога Мекленбурзького, в якому працює 6000 робітників) зібрано війська — 1500 чол. ...»

У Харківській губернії також бунтують... Місця, охоплені повстанням, оточено і пройти звідти не можна...» — йшлося у замітці газети «Искра» за 1902 р.

- Які методи боротьби використовували повсталі селяни?
- Чому, на вашу думку, селянські постання початку ХХ ст. закінчувалися невдачею?

2. «11 березня 1901 р. відбулася масова робітнича демонстрація у Києві. Демонстрація, у якій взяли участь і студенти, пройшла блискуче... Студентський рух перекинувся і в інші університетські центри: Казань, Томськ, Юр'єв, Варшаву, Одесу... В Одесі заарештовано 100 чол. ... Усі учбові заклади закрито за розпорядженням міністра до Великодня...».

(Із повідомлення газ. «Искра», 1901, № 3).

- Які вимоги висували студенти, організовуючи масові демонстрації?
- Чому, на вашу думку, студенти нерідко брали участь у робітничих демонстраціях?
- Які нові форми і методи торгівлі виникли на початку ХХ ст.?
- Як формування індустріального суспільства впливало на зміни соціальної структури в Наддніпрянській Україні?

- Що стало причиною посилення соціальної боротьби в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.?

IV. Закріплення та повторення вивченого матеріалу.

Колективна робота у формі репродуктивної бесіди за запитаннями.

- Наведіть конкретні приклади, які б підтверджували, що формування індустріального суспільства в Україні сприяло розвитку торгівлі.
- Чому, на вашу думку, в Наддніпрянщині швидшими темпами, ніж в інших регіонах Російської імперії, зростала постійна торгівля?
- Які зміни в становищі буржуазії відбулися на початку ХХ ст.?
- Чому саме робітництво і селянство стали основною соціальною базою соціалістичних сил?

V. Підбиття підсумків уроку.

Узагальнення вчителя. Таким чином, модернізація суспільного та повсякденного життя Наддніпрянщини на початку ХХ ст. відбувалась в умовах наростання урбанізаційних процесів, активного розвитку торгівлі, що проявлялося не лише в кількісному збільшенні міст та розширенні внутрішнього ринку, а й у змінах повсякденного життя українського населення. Поряд із незмінним соціальним складом населення Наддніпрянщини на початку ХХ ст. та поступовим зростанням його кількості становище селянства і робітництва залишалось досить складним, що призводило до соціального напруження у формі виступів, страйків, маніфестацій, демонстрацій тощо.

VI. Домашнє завдання.

Підготуйте відповіді на **запитання** та виконайте завдання:

1. На контурній карті позначте міста Наддніпрянської України, у яких:
 - проводилися найбільші ярмарки;
 - існували головні торгові біржі;
 - діяли філії загальноімперських банків.
2. Позначте на контурній карті регіони, охоплені селянськими повстаннями на початку ХХ ст.
3. З'ясуйте вплив промислового розвитку на початку ХХ ст. на становище:
 - торгівлі;
 - буржуазії;
 - робітників і дворянства.
4. Чому, на вашу думку, імперський уряд не проводив соціальних реформ на початку ХХ ст.?

